

„ÜSTÖKÖST LÁTNI”

AZ 1680. ÉVI ÜSTÖKÖS
MŰVELŐDÉS- ÉS TUDOMÁNYTÖRTÉNETI
EMLÉKEI

MTA KÖNYVTÁR ÉS INFORMÁCIÓS KÖZPONT
JAFFA KIADÓ
BUDAPEST
MMXVII

A KÖTET MEGJELENÉSÉT TÁMOGATTA:

NEMZETI KULTURÁLIS ALAP
SÁROSPATAKI REFORMÁTUS KOLLÉGIUM
ORSZÁGOS SZÉCHÉNYI KÖNYVTÁR

BIBLIOTHECA NATIONALIS HUNGARIAE

Szerkesztette Farkas Gábor Farkas, Szebelédi Zsolt, Varga Bernadett, Zsoldos Endre
• Az idegen nyelvű szövegeket Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt fordította
• A szerkesztők munkatársai Bakonyi Zsuzsanna, Bíró Csilla, Dalloul Zaynab, Ekler Péter
• A fordításokat lektorálta Käfer István, Ötvös Péter, Türi Klaudia
• Olvasó-szerkesztő Lépesfalvi Zoltán
• Borító-, sorozat- és belívterv Sipos Géza
• Felelős szerkesztő Jolsvai Júlia
• Felelős kiadó Monok István – Rados Richárd

Hungarian translation © Katona Tünde, Kovács Eszter, Szebelédi Zsolt, 2017
© MTA Könyvtár és Információs Központ – Jaffa Kiadó, 2017

ISBN 978 963 475 020 8

ISSN 2559-8325

TARTALOM

Monok István: <i>Előszó</i>	7
Kisztei Péter: <i>Üstökös Csillag...</i> , Cassan, Nyomtatott Bosytz Istvan által, 1683.	9
Csorba Dávid: <i>Kálvinista üstökösök</i> – <i>Kisztei Péter Üstökös Csillagának világa</i>	190
Zsoldos Endre: <i>Üstökösök az ókortól a kora újkorig</i>	213
Jacob Schnitzler: <i>Comet-Stern Predigt...</i> , In Herrmanstadt Im Jahr Christi 1681 den 26 Januarii, welcher war der 3. Sonntag nach Epiphaniarum. Gedruckt bey Stephano Jüngling.	223
Jacob Schnitzler: <i>Disputatio Astronomica De Stellis Erraticis</i> <i>Extraordinariis seu Cometis</i> , Wittebergae, Typis Johannis Haken, Anno M. DC. LIX.	317
Válogatás az 1680. évi üstökösre vonatkozó rövidebb forrásokból	385
Perger Péter: <i>Régi magyarországi csillagászati nyomtatványok</i>	390
Zsoldos Endre: <i>Jacob Schnitzler és az üstökösök</i>	406
Friedrich Madeweis: <i>Tractatus cometographicus...</i> , V Žilíně, u Alžběty Dádanky leta 1681.	419
V. Ecsedy Judit: <i>Zsolna: egy különleges nyomdahely</i>	487
Gabriela Žibritová: <i>Tractatus Cometographicus</i> – <i>a szlovák olvasóknak szóló értekezés</i>	511
Kovács Eszter: <i>Szlovák vagy cseh?</i> <i>A Tractatus Cometographicus nyelvi kérdései</i>	515
Zsoldos Endre: <i>Friedrich Madeweis észlelései és véleménye az üstökösről</i>	526
Jegyzetek	535

ZSOLNA: EGY KÜLÖNLEGES NYOMDAHELY

V. ECSÉDY JUDIT

Zsolna mint nyomdahely több tekintetben is különleges. Egyrészt azért, mert egy külföldről érkező csoport saját erőből nyomdát létesített, és több mint száz évig fenn is tudta tartani egy idegen közegben – jóllehet a beilleszkedést az ott élők egy részének hasonló nyelve és azonos vallása megkönnyítette.

Zsolnai könyvdíszek

Másrészt annyiban is különleges, hogy sem felszerelésében, sem személyzetében semmilyen kapcsolata nem volt más hazai nyomdákkal. Ezt a körülményt persze az előbbiek magyarázzák. Maga a felszerelés és a megtelepedő nyomdászok is cseh földről érkeztek. Mégis szokatlan, mert egyébként a hazai nyomdák között sem ebben az évszázadban, sem az előzőben nincs egyetlen olyan könyvnyomtató műhely sem, amely valamilyen szállal ne kapcsolódna a többihez. Ezért tehát maga a felszerelés is egyedinek, különlegesnek számít hazai viszonylatban: hogy miért, arról a későbbiekben részletesen szólunk.

Hogyan lett Zsolna nyomdahely? A cseh menekültek első célpontja ugyanis Szenice volt, innen azonban nagyon hamar Trencsénbe költöztek, az akkor még evangélikus Illésházy család birtokára. Más magyarországi nyomdák költözése alapján az a tapasztalat, hogy a nyomdák költöztetésére, helyváltoztatására igen nyomós oknak kellett lennie. Ebben a korban egy ilyen nyomdafelszerelés nagy rakományt és nagy értéket képviselt. Trencsénbe minden bizonnyal az ottani, már a 16. század óta virágzó iskola vonzhatta őket, amely az Illésházyak támogatását élvezte. Václav Vokál, az első exuláns nyomdász Trencsénben 1637-ben állt munkába, és 1664-ig maradt. A Vág jobb partján emelkedő hatalmas vár uralta a települést, ahová azonban már 1649-ben betelepedtek a jezsuiták, és 1655-től noviciátusuk is működött itt.

A Vág völgyében vezetett a középkor óta az úgynevezett Cseh út, amely Csehországot és Morvaországot kötötte össze Magyarországgal. Amikor a nyomdának új helyet kerestek az exulánsok, akkor is ezen az úton, de Trencséntől északabbra találták meg a megfelelő helyet. Zsolnán a körülmények egészen másak voltak, mint a korábbi, főúri várban lévő helyükön. Ez az élénk kereskedelemmel és kézműiparával kitűnő mezőváros, amely a mohácsi vész után veszítette el szabad királyi városi rangját, továbbra is számos, a kereskedelmet és a kézműipart támogató szabadalom birtokosa volt, nagyarányú szláv lakossággal. A termékeny zsolnai medencében fekvő településnek már Nagy Lajos 1381. május 7-én kelt oklevelében, a *Privilegium pro Slavis*, vagyis a szlávoknak járó kiváltságokban egyenlő jogokat biztosított a német és szláv lakosoknak. Nevezetes esemény volt itt az

1610. március 28. és 30. között Thurzó György nádor kezdeményezésére és elnökletével tartott evangélikus zsinat, amelyen tíz északnyugati vármegye lutheránus gyülekezetei képviseltették magukat. Három egyházkerületet hoztak létre, ami fontos előrelépést jelentett a magyarországi evangélikus egyházszervezet kialakulásában. A lakosság túlnyomó része evangélikus vallású volt akkor is, amikor a nyomda ideérkezett.

Zsolna tehát a nyomda harmadik, de nem az utolsó állomáshelye volt. 1715 után még Puhóra költöztették a műhelyt. Hogy helyét háromszor változtatta, és négy helyen tevékenykedett, az egyáltalán nem szokatlan a korabeli hazai nyomdák életében, a kényszerű helyzetváltoztatásra a 17. században is több példát találni. Zsolnára id. Jan Dadan költöztette át a nyomdát, 1665-ben már itt működött, egészen 1715-ig. Ide a rekatolizáció hulláma jóval később érkezett: 1686-ban nyitották meg gimnáziumukat a jezsuiták, majd 1704-ben a ferencesek is megtelepedtek.

*Cseh-morva exuláns nyomda Magyarországon
(1636–1742)*

A fenti rövid vázlat után az exuláns nyomda részletesebb története is érdekes számunkra. A cseh-morva menekültek több hullámban érkeztek Észak-Magyarországra: Csehországból 1625-ben, Morvaországból 1627–1628-ban. A menekültek között nagy számban voltak cseh testvérek¹ és lutheránusok. Nagy arányban voltak köztük tanítók, lelkészek, hivatalnokok és iparosok, kereskedők. Sokan telepedtek le a lednici Rákóczi-uradalomban, főleg a morva határhoz legközelebb eső Puhón, ahol Lorántffy Zsuzsanna pártfogását élvezték, ő a papoknak privilégiumot is adományozott.² Ez az uradalom Lednice városából és a hozzá tartozó 14 helységből, többek között Puhóból állt.³ A testvériség vegyes társadalmi összetételű volt, legnagyobb hányadukat az iparosok és a papok képezték, de orvosok, nyomdászok, hivatalnokok, földművesek is megtalálhatók voltak köztük. A Magyarországon bevett négy vallás (katolikus, kálvinista, lutheránus, unitárius) nem foglalta magában a cseh testvériség irányzatát, ezért 1647-ben a szakolcai találkozón a kálvinista egyház, míg a velük

együtt érkező lutheránusok a már meglévő ottani egyházszervezet részévé váltak. A már adott nyelvi sokszínűség megkönnyítette beilleszkedésüket, bár annyiban elkülönültek a helyi lakosságtól, hogy nem tettek le a hazájukba való visszatérésről.

Az exulánsok Puhón a Morva utcában laktak, ahol mintegy 25–30 házuk volt eleinte, később a levéltári adatok szerint ennél több ház után fizettek adót. Még a 18. század derekán is saját bírójuk volt, pecsétjük is fennmaradt Lorántffy Zsuzsanna 1650. évi oklevelében: Szent Györgyöt ábrázolja és a sárkányt, hatágú csillaggal, körirata: *Sigillum Reipub(licae). Moravorum. Oppidi. Pucho* (Pucho mezőváros morva közösségének pecsétje).

Nyomdájuk mégsem Puhón létesült, hanem átmeneti szenicei próbálkozás után Trencsénben. A nyomda tulajdonosa Václav Vokál cseh exuláns, aki apjával, a cseh testvériség egykori rektorával, Jan Vokállal Magyarországon élt nagyjából 1624-től. Nyomdát állított fel Szenicén, ahol 1636-ból tudni egy fenn nem maradt kiadványáról, majd 1637–1641 között Trencsénben folytatta munkásságát. Ugyanitt telepedett le 1615-ben Melichar Vokálnak, az egykori prágai nyomdásznak az özvegye, Anna is. Melichar Vokál nyomdász neve levéltári adatokban 1608-ban fordul elő.⁴ Saját nyomtatványa azonban nem ismeretes, feltehetően nem volt önálló műhelye.

Václav Vokál jelvénye

Václav Vokál Pavel Čížek nyomdász és könyvárus segédje volt Prágában. Feleségül vette Čížek leányát, Dorotát, és önállósította magát. Vokál 1641. április 12-én kelt végrendeletében nyomdáját és kinyomtatott könyvkészletét özvegyére, Dorota Vokálovára hagyta (született Čížková), eredetileg ugyanis ő vásárolta a nyomdafelszerelést Prágában. Az özvegy tulajdonában volt a tipográfia az 1642–1647. években.⁵ Az özvegy 1648-ban feleségül

ment a már korábban is a nyomdában dolgozó Benjamin Ab Hage addigi faktorhoz, aki szintén prágai származású, képzett tipográfus, előzőleg kamarai írnok, majd a prágai könyvkereskedő céh mestere volt. Miután Prágát elhagyta, előbb Pírnába menekült, a cseh exulánsok szászországi központjába, majd onnan Trencsénbe ment. 1648 és 1654 között ő vezette a műhelyt, míg időközben Vokál özvegye (Ab Hage felesége) 1653-ban meghalt. A nyomdát Dorota bátyja, Václav Vokál sógora, Nikodém Čížek örökölte, aki korábban festőként és nyomdászként dolgozott Prágában.⁶

Čížek 1664-ben eladta a nyomdát Pavol Wetterininek, a Puhón lakó csehországi exulánsnak, a puhói testvériség egyház seniorjának. Pavol Wetterini száműzetése előtt Mlada Boleslav-i senior volt. Wetterini a nyomdát veje (Erzsébet nevű leánya férje), azaz id. Jan Dadan számára vette meg. Jan Dadan Lukas Dadannak, a morva testvérek prerovi papjának fia volt. Lukas Dadan 1628-ban érkezett Puhóra.⁷

Id. Jan Dadan, mint az első zsolnai nyomdász, 1665-ben kezdett dolgozni,⁸ és folytatta munkásságát egészen 1673-ig, haláláig. Utána özvegye, Alžběta Dadanka, szül. Wetterini tulajdonába került a műhely, majd az ifj. Jan Dadan 1683-ban kezdett nyomtatni. Dadan már Zsolnán született, és apjánál tanulta a könyvnyomtatást,⁹ 1704. július 26-án halt meg, 42 éves korában. Felesége Žužana Maluch volt, Timotej Maluch zsolnai bíró és szenátor leánya. A házat, amely Zsolna úgynevezett alsó kapujának közelében volt, feleségével együtt vásárolta 260 tallérért 1693-ban. Itt laktak, és itt volt a nyomda is¹⁰ 1693 és 1717 között.¹¹

Gyermekük nem volt, ezért a nyomdát a puhói Anna Dadanka, ifj. Dadan leánytestvére örökölte, aki Jan Chrastina özvegye volt. Anna Dadanka nemcsak a nyomdát örökölte, hanem a Maluch család tagjaitól, a többi rokontól a házat is magához váltotta. A puhói Václav Krolop könyvkereskedő is részt vett a zsolnai nyomda munkájában: nála tanulta a nyomdászatot az ifjú Daniel Chrastina.¹² Ifj. Jan Dadan távollétében és fiuk nagykorúságáig a zsolnai műhelyt az említett Václav Krolop és Viliam Kauder vezette.

A nyomda további sorsát egyrészt nyomtatványjaiból rekonstruálhatjuk, másrészt Daniel Krmann szuperintendens, zsolnai lelkész ifj. Jan Dadan

felett mondott halotti beszédéből (Zsolna 1704), amelyről még részletebben szólunk.

Krmann az 1707. évi rózsahegyi zsinaton javasolta egy bizottság kiküldését, hogy egy, a lutheránus érdekeket szolgáló szlovák nyomda létesíttessék. Erre azonban nyilvánvalóan nem volt sem anyagi erő, sem lehetőség. Maga a zsolnai műhely is alig-alig adott hírt magáról. Működésének utolsó évtizedében inkább csak vegetált.

1715-ig működött a nyomda – egy-egy év kihagyással – Zsolnán, majd Daniel Chrastina 1717-ben Puhóra költöztette a tipográfiát, oda, ahová egyébként is rokoni szálak fűzték a Dadan családot is. A zsolnai házat Anna Dadanka 1726-ban eladta, tekintve, hogy időközben a nyomdát is Puhóra szállították. Ezzel a zsolnai nyomda ötven év után (1665–1715) befejezte tevékenységét.

Az exuláns nyomda utolsó, puhói szakasza (1717–1742) arra az időszakra esett, amikor új, nem katolikus nyomdák többé nem létesülhettek, és a meglévők magyarországi léte is egyre nehezebbé vált. Nyomdásza a zsolnai nyomdát öröklő Daniel Chrastina lett, majd fia, Jan Chrastina következett, míg a felszerelés szinte változatlanul a zsolnai felszerelés maradt.

Az exuláns nyomda kiadványai

Az ötven évig tartó zsolnai korszakból 110 kiadványról van tudomásunk. Ez jóval kisebb produktivitást jelez, mint a trencsényi korszak, amikor feleannyi idő (27 év) alatt 206 kiadvány készült. Ennek egyik oka minden bizonnyal, hogy a protestánsok sorsa nehezebbé vált az 1670-es évektől kezdve.

A nyomda trencsényi korszakában cseh naptárat jelentetett meg évente, erre a célra gazdag illusztrációs készlete volt. A kiadványok között fontos helyet foglalnak el az alkalmi nyomtatványok (gyászbeszéd, gyászversek, köszöntők) cseh és latin nyelven. Közülük a cseh nyelvű gyászbeszéd korpuzsáról alapos áttekintésünk van: a húsz gyászbeszédnyomtatvány, amelyek közül csak egy, a legutolsó készült Zsolnán, a többi viszont Trencsénben. Többségüket exuláns elhunyt fölött mondták el. A cseh exuláns

nyomda meghonosított Észak-Magyarországon egy olyan, szlovakizáló cseh nyelvű nyomtatványfajtát, amely egyszerre volt alkalmas reprezentációs és kegyességi funkció betöltésére.¹³ Közülük az első a Jiřík Třanovský fölött mondott gyászbeszéd kinyomtatása volt.

Az alkalmi nyomtatványok mellett nagy számban találjuk meg a vizsgatételeket: ez a nyomda trencsényi és zsolnai korszakára egyaránt jellemző. Széles az iskolák köre, ahol a vizsgákra sor került: a privigyei, a trencsényi, a selmecbányai, az illavai, a besztercebányai és a turócszentmártoni evangélikus iskolák. A tanulás-tanítás könyvei sem hiányoztak: logikatankönyv, háromnyelvű beszédgyakorlatok, fizikakönyv, ritkaságként egy-egy orvosi oktatás, ábécészkönyv, katekizmus. Trencsénben két alkalommal jelent meg az evangéliumok és epistolák gazdagon illusztrált kiadása szlovakizáló cseh nyelven.¹⁴ Külön kell szólni arról a hat cseh nyelvű evangélikus énekeskönyvről, amelyeket 1645-ben, 1647-ben, 1659-ben, 1660-ban és 1663-ban, tehát szinte minden második évben kinyomtatottak.

A Zsolnára költözést követően egészen az 1673-as évig – azaz idősebb Jan Dadan működése idején – a kiadványok megoszlása és műfaja nagyon hasonló a trencsényi évekéhez. Legnagyobb számban evangélikus teológiai vizsgatézisek jelentek meg latinul, alkalmi versek, tankönyvek, katekizmusok szlovakizáló cseh nyelven. Bár feltételezhető, hogy továbbra is minden évben kiadták a cseh nyelvű naptárt, a legelső fennmaradt példány az 1670-as évre szól, viszont a nyomda 1671-re nemcsak cseh, hanem német naptárt is kiadott. A Zsolnán kiadott vizsgatételeket áttekinthető változatos helyeken folytak a vizsgák: Turócszentmártonban, Radványban, Besztercebányán, Rózsahegyén, Illaván, magában a zsolnai evangélikus iskolában és egy esetben Pozsonyban, 1666-ban. Ebben az évben Pozsonyban még nem működött az evangélikus Gottfried Gründer nyomdája, ő később ezek kinyomtatását helyben vállalta.

*Az üstökösről szóló traktátus (Zsolna 1681)
 tipográfiai jellemzői.
 A nyomtatvány tipográfiai leírása*

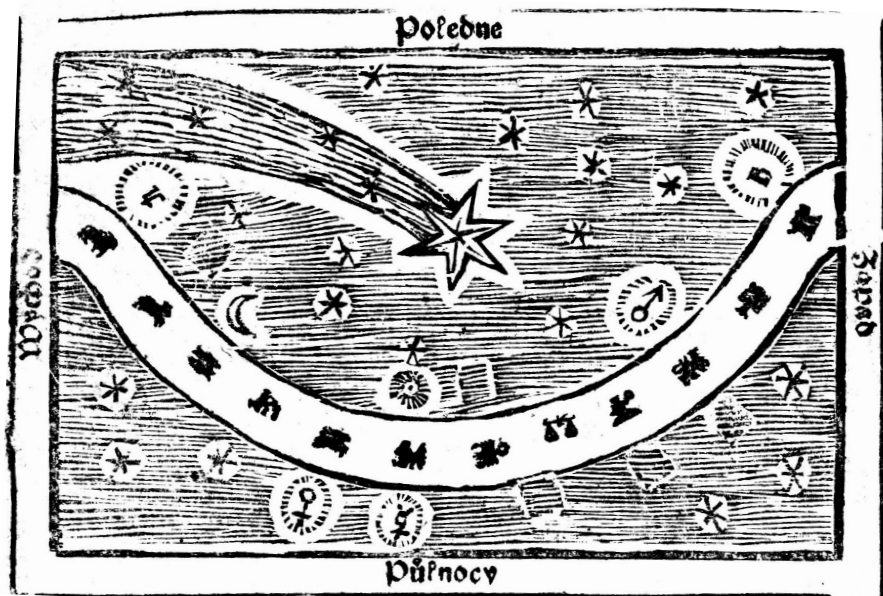
Érdekes kérdés, hogy miért éppen Zsolnán jelent meg híradás az üstökösről. Azt hihetnénk, hogy a nagyszombati Akadémiai Nyomda előbb ragadja meg az alkalmat ennek a csillagászati vonatkozású műnek a kiadására. Maga a tünemény nemcsak Észak-Magyarországon, hanem Erdélyben is látható volt.¹⁵ Másik kérdésünk: miért éppen szlovákizáló cseh nyelven jelent meg? Ez feltétlenül a nyomdának és környezetének gyors reagálását mutatja. A *Tractatus* megjelenése ugyanis nemcsak az égi jelenséget követte igen gyorsan, hanem az azt tárgyaló német munka kinyomtatását is. Az 1680. december és 1681. január között látható üstökösről szóló német híradás 1681-ben jelent meg, és a zsolnai nyomtatványt már ugyanabban az évben kinyomtatták. A szerző, Friedrich Madeweis (1648–1705) műve német nyelven 1681-ben jelent meg Berlinben.¹⁶ A német eredeti címlapján nincs metszet, hanem a kötet belsejében található egy rézmetszet, amelyen azonban egészen más típusú az ábrázolás, vagyis a zsolnai kiadás címlapképének metszője ezt nem tekinthette mintának.

A zsolnai kötet a nyomda saját kiadása. Valószínűleg a megjelentetés szándéka is a nyomdától-nyomdásztól ered – jelen esetben id. Jan Dadan özvegyétől. Témájához legközelebb a Zsolnán rendszeresen megjelenő szlovákizáló cseh nyelvű kalendáriumok *Astrologické Prognosticum* című fejezetei állnak. Ez az 1681. évre szóló naptárban például 63 lapot tett ki.¹⁷ Az 1682-es évre szóló kalendáriumban is helyet kapott az aktuális *Krátky Discursus o Kométe*,¹⁸ amely ennek az üstökösnek a megjelenéséről szól. Kinyomtatása szokás szerint az előző évben, 1681. őszén történt, vagyis az üstökösnek köszönhetően az asztronómiai téma ebben az évben dominált.

A nyomda jól mérte fel, hogy erre a *Tractatus*ra lehet kereslet. A csillagászati esemény különlegessége foglalkoztatta az embereket, és a nyomdász minden bizonnyal biztos piacot talált kiadványának. Ezt mindenesetre elősegítette az a rögtön szembetűnő fametszet is, amely a címlapot díszítette, és amely az ilyen aktuális híradásokat általában kíséri szokta.¹⁹

Friedrich Madeweis *Tractatus cometographicus...* című, az üstökösről szóló zsolnai kiadását²⁰ kézbe véve legszembetűnőbb a címlapot díszítő kométa képe, amely azonnal illusztrálja a címben foglaltakat. A 66×104 milliméter méretű, keretezett fametszetet mintegy második keretként négy vonal határolja, amelyek nem tartoznak az illusztrációhoz, köztük az égtájak cseh neve: fent Pol'edne (Dél), lent Půlnoc (Észak), a kép bal oldalán Vychod (kelet), jobb oldalán Zapad (Nyugat). Az üstökös a kép bal felső sarkából kiindulva a kép közepéig halad, feje nagyjából a Skorpió fölött helyezkedik el. Az éjszakát vízszintes vonalkázás jelzi, ebből élesen kitűnik a Zodiákus jeleit magában foglaló, az ekliptikát jelölő szalag.

A Zodiákus jelei egy ívben láthatók, körülötte a bolygók jelei: az üstökös farkánál (a Zodiákus Bikájánál) a Jupiter, a Halak fölött a Hold, a Nyilas fölött, a kép közepén a Nap, a Szűz fölött a Mars és a Szaturnusz.

*A Tractatus cometographicus címlapmetszete, kissé nagyítva
(eredeti mérete 66×104 mm)*

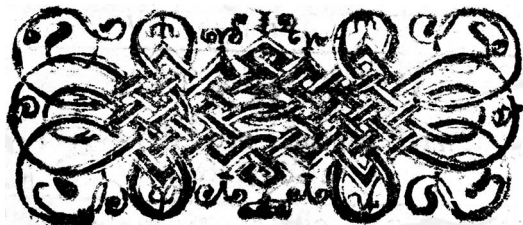
A Zodiákus jelei alatt a Baknál a Vénusz, a Nyilasnál a Merkúr. Körben, a sötét égbolton elszórva csillagok. Érdekes az az öt kis négyszög, amelyet mintha utólag, mintegy pótlásként iktattak volna be a fatáblába, ezért a vonalkázás is megszakad. Talán a metsző először eltévesztette a jeleket, amelyek azonban csak kb. csillagméretűek lehetek, minthogy a bolygóknak nagyobb, világos udvaruk van. De lehet, hogy a fatábla hibáit küszöbölte ki így a metsző.

Ugyanő igyekezett érzékeltetni a *Tractatus*ban leírt jellemzőket, hogy tudniillik az üstökösnek a csóvája egy kevés mérfölddel magasabban szállt, mint a feje, és hogy láthatók voltak még különféle csillagok, amelyek a csóván átfénylettek. A fametszeten átívelő szalagban a Zodiákus jelei, kezdve baloldalt a Bikával, befejezve jobboldalt az Ikrekkel. Ezek az apró jelek azonban ellentétben az illusztráció egészével nem fába metszettek, hanem a nyomda készletében lévő öntött naptárjelek, amelyeket egyébként a kalendáriumokhoz használtak.²¹ Az aprólékosabb fametszői munkát igénylő Zodiákus-jeleket, amint láttuk, nem is a metsző készítette, hanem a metsző (vagy a nyomdász?) leleményesen belefoglalta a szalagba a nyomda meglévő, egyenként szedhető apró hónapjeleit, mert ezeket naptárakhoz is felhasználták.

A sávban a 12 naptárjel a nyomda 26 S 89 schwabachi típusához tartozott,²² egyébként az egész traktátus szövegét ezzel a típussal nyomtatták. Ekkor már nagyon kopottak voltak ezek a jelek, hiszen a nyomda 1667 óta használta őket. A készlet a zsolnai gyarapodás révén került be, de a nyomdának volt egy ennél kisebb fokozatú schwabachi típusa (13 S 78) is, amelyhez kalendáriumi jelek tartoztak.

A címlapon – a kor nyomtatási gyakorlatának megfelelően – antikvával szedték a latin szavakat, egyébként a szöveg különféle fokozatú schwabachi betűket vonultat fel. Az impresszum fölött meg-megszakadó vonalaktól alkotott elválasztó lénia, alatta a nyomtatásra vonatkozó pontos adatok: W Žiline, u Alžbety Dádanky, Leta 1681, vagyis az égi tűnemény megjelenése utáni évben lefordították németből, és Zsolnán csehül kinyomtatták.

A könyvben csak a címlap fent leírt metszete szerepel illusztrációként, a többi könyvdísz más zsolnai nyomtatványokból szintén ismert. Nyomdai

Könyvdíszek a Tractatus cometographicusból

anyaga alapján pontosan beillik a műhely más, 1680 körüli kiadványai közé. Az viszont biztosra vehető, hogy a fametszet ehhez a kiadványhoz készült. Feltételeznünk kell tehát, hogy volt kéznél Zsolnán olyan fametsző, aki a feladatot meg tudta oldani. Technikai kivitelezése alapján nem művészi igényű megoldás, arra azonban alkalmas volt, hogy a könyv tartalmát visszaadja és az olvasó érdeklődését felkeltse.

A nyomtatványban egyéb díszítmények is előfordulnak: két záródísz, az egyik a címlap verzóján, a tartalomjegyzék alatti téglalap alakú fonadékos dísz (30×85 mm),²³ a másik az utolsó lapon a „Konec” szó alatti, háromszöget formázó, tulipánokból és margarétákból komponált záródísz (40×67 mm).²⁴ Az előbbi már Trencsénben is megvolt, a nyomda 1660 óta használta, az utóbbi viszont újabb keletű dísz, itt tűnik fel először, majd 1689-ig többször is alkalmazták.

Ezeknél különlegesebb az a fejléc, amely az A2r lapon, az első fejezet élén áll. Ez a hosszúkás díszléc levelek között madarakat, középen lángok

Főnixmadarat ábrázoló fejléc a Tractatus cometographicusból

közül kiemelkedő főnixmadarat ábrázol.²⁵ Ennek is ez az első előfordulása tudomásunk szerint, majd még egyszer, 1685-ben alkalmazta a nyomdász Stob, T.: *Templum Dianae* című munkájában.²⁶ Mindkét alkalommal, mostani nyomtatványunkban és az 1685-ös kiadványban is fekvő, vízszintes helyzetben fejlécként alkalmazták. Feltételezésünk szerint azonban a dísz eredetileg inkább függőleges, álló alkalmazásra készíthették, így fekvő ugyanis meglehetősen nehéz felismerni az egyébként lendületes vonalakkal megrajzolt főnixmadarat. Tehát inkább függőleges alkalmazásra szánt keretdísz lehetett. A szövegek keretezésére szolgáló díszek viszont értelemszerűen párban fordultak elő, hiszen a szöveget két oldalról szegélyezték. Ilyen hosszúkás díszlécek, amelyek keretként is szolgálhattak, az újabb zsolnai díszek között is találhatóak, olyan azonban nem szerepel, amely pontos párja lehetne egy esetleges címlapkeretnek.

A szöveg a kor gyakorlatának megfelelően iniciáléval kezdődik, egy díszes latin A kezdőbetűvel, ami egyúttal azt is jelzi, hogy szerény iniciálékészlettel rendelkezett a zsolnai nyomda, hiszen a szlovák nyelvű, schwabachi betűtípussal szedett szöveghez nem antikva, hanem úgynevezett lombard díszbetű illett volna. Az itt alkalmazott A kezdőbetű is²⁷ elég kopott, jobb oldala különösen, annak ellenére, hogy a fennmaradt nyomtatványok közül ez is itt fordul elő első ízben, majd utána még 1690-ig többször is

Nyomdai cifrákból összeállított díszsor a Tractatus cometographicusból

feltűnik. Ebből a finom vonalú, stilizált levelekből álló, keretezés nélküli iniciáléból sem volt teljes sorozata a nyomdának, ez az A betű mint egyedi díszbetű szerepelt a nyomda felszerelésében.

A nyomdai cifrák a könyv két helyén fordulnak elő: egy szélesebb sáv a címlap verzóján, a tartalomjegyzék fölött, egy keskenyebb, de ugyanezekből az elemekből álló díszléc pedig a C4r lapon. Ezek a betűkhöz hasonlóan fémből öntött apró arabeszk elemek a trencsényi korszakban is megvoltak már, és a nyomda útját végigkísérik.

Ami a nyomtatvány betűit illeti, három antikva és két schwabachi típus, azaz összesen ötféle betűtípus fordul elő benne, és mindegyikük már a címlapon meg jelenik.

A zsolnai nyomda felszerelése

Bár az exuláns nyomdát egy szervesen összetartozó műhelynek tartjuk, amelynek volt trencsényi, zsolnai és puhói korszaka, most a zsolnai felszerelés jellemzői érdekelnek bennünket leginkább. Az eddigiekben az 1681-ben kinyomtatott *Tractatus* című nyomtatvány tipográfiai sajátosságaival foglalkoztunk, a következőkben tágabb keretek közt próbáljuk jellemezni a zsolnai nyomda felszerelését.

Eredetéről annyit tudni biztosan, hogy Václav Vokál (a későbbi trencsényi nyomdász) felesége, Dorota Čížková Prágából egy megszűnt vagy használaton kívüli nyomda felszerelését hozta a házasságba. A Trencsényben feltűnő nyomdai anyag tehát ebből a közelebbiről nem ismert, de valószínűleg prágai műhelyből való. A cseh szakirodalom szerint²⁸ is Prágában vásárolták a felszerelést, de erről közelebbit nem tudnak.

Megjegyezzük, hogy nem az exuláns nyomda volt ebben a korban az egyetlen, amely prágai eredetű volt. Ferenczffy Lőrinc bécsi magyar királyi titkár is Prágában vásárolta nyomdafelszerelését 1628-ban, amikor Ferdinánd király kíséretében Prágában tartózkodott.²⁹

Visszatérve Vokál felszerelésére, annak legrégebbi darabja egy jelvény, amely az előző században Jiřík Štyrský volt.³⁰ Az 1531 körül elhunyt Štyrský a cseh testvérek nyomdásza volt, és Mlada Boleslavban nyomtatott, gyakran

eltitkolva kilétét. Az ő jelvénye volt az a tengeri lényeket (tritonokat) és mesterjegyet ábrázoló téglalap alakú dísz, amelyet a Vokál-nyomda több alkalommal is használt 1642 és 1652 között Trencsénben. Štyrsa halála után a dísz 1580-ban tűnt fel legközelebb Burian Valda prágai nyomdásznál, de meglehet, hogy még az ő fia, Oldřich is használta, aki 1618-ban halt meg. Ezután legközelebb Václav Vokálnál fordult elő Trencsénben.

Az újabb kutatások a Magyarországra került exuláns nyomda egy másik részének eredetére is rávilágítanak. Annyit biztosan állíthatunk, hogy az a jellegzetes, 81 darabból álló fametszetes újszövetségi képsorozat, amelyet kétszer Trencsénben és egyszer Zsolnán használt a nyomda, Jirí Jakubův Dačický prágai nyomdász felszereléséből származik. Dačický ezt először Lucas Osiander: *Postylla totiž krátcý weykladi na Ewangelia* című, 1589-ben Prágában kiadott művében használta.³¹ Dačickýnek ezt a fametszetes illusztrációsorozatot ismeri ugyan a cseh nyomdászattörténet,³² de a magyarországi exuláns nyomdában való továbbéléséről nem tud. A fametszet-sorozatot egyelőre csak Dačický fia, Jan Otmar Jakubův műhelyéig lehet továbbkísérni, mert ugyanezek fordulnak elő annak *Biblj malá* című könyvében.³³

Az exuláns nyomda további különlegessége, hogy cseh földről származó archaikus fametszetállományt őrzött meg.

A Magyarországon megtelepedő exuláns nyomda a maga 171 metszetével az illusztrációkkal gazdagon felszerelt műhelyek közé tartozott, mindezekelőtt a már említett 81 képből álló újszövetségi illusztrációsorozatának köszönhetően.³⁴

Ha az induláskor, a Trencsénben feltűnő fametszetű illusztráció-állományt nézzük – és feltételezzük, hogy a kinyomtatni szándékozott könyvek és a beszerzett fametszetek között összefüggés van –, akkor megállapíthatjuk, hogy a nyomda tervei között kiemelt szerepet kapott egyrészt az evangéliumok és epistolák illusztrált kiadása, másrészt a kalendáriumok, prognosztikonok kinyomtatása.

Erre több jel is mutat. Egyrészt a már említett újszövetségi képsorozat, amely az *Evangéliumok és epistolák* szlovakizált cseh nyelvű kiadását díszíti. Ezt a gazdagon illusztrált könyvet Trencsénben kétszer is kiadták, még-

*Az evangéliumi képsorozat első, prágai előfordulása:
Osiander, L.: Postylla totiz... (1589), A7a és A8b*

*Ugyanezek a képek Zsolnán, 1676-ban:
Ewangelia a episstoly, H1a és A4b*

hozzá elég gyorsan egymás után: egyszer valamikor 1637 és 1641 között, és egyszer 1643-ban. Harmadszor már Zsolnán, 1676-ban. Másrészt a nyomda illusztrációi közül további negyven fametszet naptárkiadáshoz használható ábrázolás: 12 hónapkép, 12 állatövi jegyeket ábrázol, 12 további más hónapképsorozat és négy Hold-ábrázolás.

Hozott-e a Zsolnára átköltözés újat a felszerelésben? Erre határozott igennel felelhetünk. A változások egy része az átköltözés után egy-két éven belül jelentkezett. A változások (gyarapodás) jellege arra utal, mintha Dadan, az új tulajdonos egy másik, más eredetű, már használt felszerelésrészlet hozott volna magával, vagy jutott volna a birtokába valami módon Zsolnán. Egyébként indokolatlannak látszik, hogy miért szereztek volna be még két fametszetes Zodiákus-sorozatot, amikor egy szinte ugyanilyennel már rendelkeztek.

Ebben az ismeretlen eredetű felszerelésben dallam nyomtatására szolgáló kétféle kotta is volt, amelyet az átköltözés után két évvel megjelent énekeskönyvben³⁵ használtak. Igaz, csak ebben az egyetlen énekeskönyvben. Ez tekinthető a legjelentősebb változásnak a felszerelésben. Ha a nyomdának már trencsényi korszakában is lett volna kottája, akkor az ott megjelent

négy-öt énekeskönyvben nyilván felhasználták volna. Zsolnát megelőzően azonban hangjegynyomtatás nem folyt a nyomdában. Meg kell azonban jegyezni, hogy nem elég, ha egy nyomdának kottája van, nyomtatásukban jártas személy is kellett ahhoz, hogy a hangjegy, a dallam és az alányomtatott szöveg összhangban legyen. Tehát nem feltétlenül értett minden nyomdász ehhez.

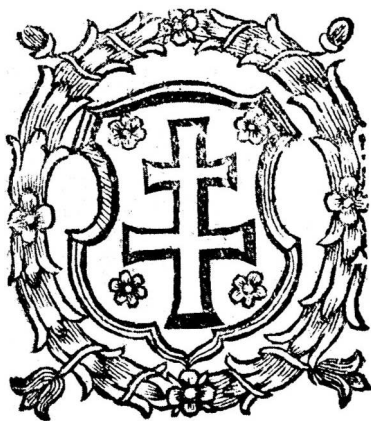
Érdeemes megjegyezni az iniciálékkal kapcsolatban, hogy a zsolnai gyarapodás nem a schwabachi díszbetűk számát növelte, hanem ötféle latin betűs iniciálé tűnt fel, legtöbbjük csak egy-egy betű. Mindegyikük annyira kopott és elhasznált, hogy másodlagos felhasználásra kell gondolnunk. Forrásukat egyelőre nem sikerült kideríteni.

Még a zsolnai berendezkedés első éveire tartozott a – Trencsénben használthoz képest – újrametszett *Tranoscius-jelvény*, amely a *Sors Pilarikiana* című könyvet³⁶ díszítette. A Golgotára helyezett, kelyhet ábrázoló, Trencsénből ismert metszet utánmetszését látjuk Zsolnán 1666-ban. Míg az embléma korábbi változatában Georgius *Tranoscius* neve is szerepelt, a zsolnai változatban ezt az írásszalagból elhagyták vagy kitorölték, de a metszet ettől eltekintve is más. Az utánmetszések gyakorlatától eltérően a későbbi változat az eredetinél finomabb, részletgazdagabb kidolgozású.

A nyomdát mindjárt Zsolnára költözése után felszerelték egy olyan fametszettel is, amely a város babérkoszorúval körülvett címerét ábrázolja. Bár csak egyszeri használatáról tudunk, de ez nem zárja ki a többszöri (ismeretlen) alkalmazást sem. A *Tranoscius-jelvény* utánmetszésével együtt itt is feltételezhetjük, hogy helyi mester munkája.

Bármi legyen is az eredete ennek az 1665-öt közvetlenül követő években Zsolnán feltűnt tipográfiai anyagnak – amelyhez még 29 új fametszetű könyvdísz is járult, és legalább négyféle új betűtípus is (schwabacher és antikva) –, külön kell választanunk az 1680-as évek újabb gyarapodásaitól.

Ez a későbbi gyarapodás nagy számban bővítette a könyvdíszek körét. A könyvdíszek, záródíszek nagy bőségét tapasztaljuk Zsolnán: a Trencsénben használt 19 dísz mellett itt 29 új metszet tűnik fel. Mindössze öt olyan van a 48 díszből, amelyet itt is, ott is használtak. Az 1680 táján feltűnő új díszek és metszetek, illusztrációk egy fametszőre utalnak. Bár nincs

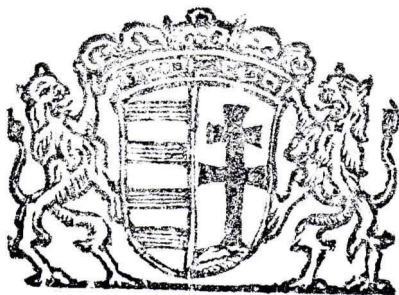
Zsolna város címere (balra);

J. Transcius eredeti jelvényének zsolnai utánmetszése, nevének kihagyásával

erről adatunk, de az üstökös és a sziklát és galambot ábrázoló metszet³⁷ annyira egyedi és alkalomhoz, illetve kiadványhoz kötött, hogy joggal feltételezhetünk egy, a nyomdát alkalmanként fametszetekkel ellátó mestert. Személyét talán a nyomdában dolgozók között is kereshetjük, hiszen nyilvánvaló, hogy például id. Dadan özvegye, Alzbéta, az üstökösről szóló traktátus és még 19 másik mű kiadója nem egyedül vitte a műhelyt, hanem legalább két további főből állhatott a személyzete, és közülük valamelyik akár érthetett is a fametszéshez. Nyomdászok létéről csak abból az időből tudunk, amikor ifj. Dadan távollétében más végezte el a tényleges nyomtatási munkát. Alzbéta Dadanka ugyanis magát *impreszorkának* nevezte, ám valójában ő volt a tulajdonos.

A Zsolnán megjelenő metszetek közül legkésőbb, 1704-ben tűnt fel az a koronás, griffmadaras magyar címer, amely ettől kezdve a zsolnai (sőt később a puhói) kalendáriumok címlapját díszítette.

Az összesen 11-féle iniciálesorozatból hét csak Zsolnán tűnt fel, mindegyike antikva díszbetű, azaz funkcióját tekintve latin vagy magyar szöveg díszítésére való. Az összesen 44 nyomdai cifrából Zsolnán húsz újabb

A zsolnai naptárak címlapját díszítő magyar címer

bukkant fel, a Trencsénben használtak közül tízet továbbra is Zsolnán használtak.

A betűk terén történt a legkevesebb változás Zsolnán. Ez érthető is, mert egyrészt ez a legköltségesebb befektetés, másrészt ez a legtradicionálisabb része a nyomdafelszerelésnek, és lassabban cserélik le, mint a könnyen pótolható könyvdíszeket. A nyomda összesen 34-féle betűtípusából, amelyben címbetűk és szövegbetűk egyaránt megtalálhatók voltak, Zsolnán 11 új típusal találkozunk, ebből címbetűt öt, szövegbetűt hat. A szövegbetűk közül kettő antikva, kettő schwabachi, egy fraktúr, egy kurzív – vagyis arányosan oszlik meg a nyomda különféle nyelvű kiadványainak megfelelően.

Daniel Krmann és a Kniha Života

Daniel Krmann³⁸ 1704-ben tért vissza száműzetéséből, és a zsolnai evangélikus egyház elhívta papjának. A gyászbeszéd tanúsága szerint a meghalt Jan Dadan húga, Anna Dadanka és férje, Jan Chrastina bízta meg az elhunyt fölötti beszéd megtartásával, ezért is szól az ajánlás nekik. Ez a zsolnai nyomdában kinyomtatott *Kniha Života to gest reč z Zgwenj S. Jana Kap. 3. v. 5* című beszéd az utolsó 1711 előtti szlovakizáló nyelvű halotti prédikáció.³⁹

Kortársak voltak: Dadan egy évvel volt idősebb az 1663-ban született Krmann-nál. Gyászbeszédében leírja a zsolnai nyomda szünetelésének okát: Dadannak, mint oly sok hitsorsosának, menekülnie kellett. Érdekes

ugyanakkor (erről a gyászbeszéd nem szól), hogy nyomdájának létét távollétében nem fenyegette komolyabb veszély. Hogy hol töltötte számkivetése éveit (1698 vagy 1699 és 1703 között), azt sajnos Krmann nem közli, csak annyit mond, hogy ez alatt az idő alatt mint császári írnok és aritmetikus működött. Krmann sorsa annyiban párhuzamos a nyomdász Dadanéval, hogy ő is csak a protestánsok javuló vallási helyzete, illetve annak reménye miatt térhetett vissza Wittenbergből 1704-ben. Ifj. Jan Dadan visszatérése ugyanis a Rákóczi-szabadságharc kezdeti sikereivel és reményeivel kapcsolatos – akárcsak Krmann esetében. Krmann szerint Dadan hazatérve zsolnai nyomdájában rögtön kinyomtatott latin-szlovák nyelven egy imát II. Rákóczi Ferencért, hogy kimutassa lojalitását. Sajnos ez nem maradt fenn, és a nyomdász hamarosan, 1704-ben meghalt.⁴⁰

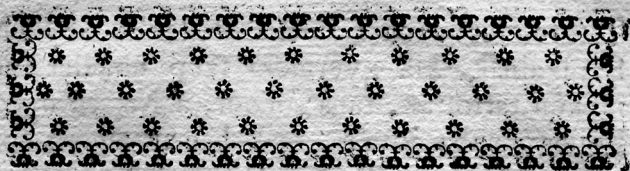
A Krmann által mondott gyászbeszéddel azért kell röviden foglalkoznunk, mert némi adalékot ad Dadan személyéről és a zsolnai nyomda későbbi éveiről is. Dadan a város megbecsült polgára, a zsolnai nyomda tulajdonosa volt. Krmann beszédének alap gondolata, hogy Isten emlékezetébe, mint valamilyen könyvbe be vannak írva azok nevei, akik tuskodnak lelki ellenfeleikkel. Ez Dadan esetében utalás lehetett az erőszakos jezsuita térítésre. Textusa: „Aki győz, az fehér ruhákba öltözik, és nem törölöm ki annak nevét az élet könyvéből.”⁴¹ A prédikátor Dadant a híres nyomdászok közé sorolja, ugyanakkor hazáját el nem hagyó személyként jellemzi, aki szlovákul, latinul, németül és magyarul egyaránt jól beszélt. Az írnok laudációjában méltatja a könyvnyomtatást meghonosító Johann Faustusot (azaz Johannes Fustot) és Johannes Gutenberget.⁴² Mindezt Dadan személyére vonatkoztatja, de kitér arra is, hogy üldöztetése során felhagyott a nyomdászattal, inkább a menekülsorsot választotta. Nem tér ki menekülésének okára. Hazatérve hálából elkezdett nyomtatni egy II. Rákóczi Ferencnek tulajdonított – ismeretlen – művet a zsolnai műhelyben.

A prédikációban említett nyomdák és nyomdahelyek közé, például az antwerpeni Plantin és más nevezetes officinák közé a Dadan-féle nyomda által felékesített Zsolna is bekerülhet. Dadan reprezentációjának legszilárdabb alapja természetesen az általa kinyomtatott, a gyülekezet javát szol-

gáló, lelki épülésükre alkalmas könyvek sora. Ezekről azonban Krmann prédikációja nem nyújt részletes tájékoztatást. A Dadan-nyomda termékei közül mindössze kettőről értesülünk, arról a két utolsóról, amelyekkel a nyomdász közvetlenül a halála előtt foglalkozott, és amelyek előállítását egyhetes betegsége, majd halála az 1704-es év elején megakasztotta. A Personalia-részben olvasható érdekesség, hogy Krmann említi Dadan anyai dédapját, Matous Konečnyt (1569–1622), a cseh testvériség seniorát és az ő *Kazatel domovni* című könyvét.⁴³ Az előbb 1618-ban, majd 1625-ben megjelent munka a cseh prédikátorirodalomnak megbecsült szövegemléke. Ezzel jelzi, hogy már Dadan felmenőinél is jelen volt az intellektuális kiválóság. A nyomdász munkája pedig az elsődleges fontosságú lelki javak közvetítése.

Számunkra érdekesebb lett volna, ha Krmann bővebben ír Dadan pályájáról, hogy például hol tartózkodott bujdosása idején, vagy ha részletesebben említi Dadan, illetve a zsolnai nyomda kiadványait. Ezt sajnos hiányolnunk kell a meglehetősen általánosságok között mozgó, Dadan tipográfusi teljesítményét erősen eltúlzó dicsérő szavakból.

Két évvel a *Knihá Života* (magyarul Életnek könyve) előtt ugyanezzel az *Életnek könyve* címmel Kolozsvárott jelent meg Pápai Páriz Ferencnek Tótfalusi Kis Miklóst gyászoló költeménye.⁴⁴ Ebben nemcsak emléket állít az elhunyt barátának, de az első magyar nyomdatörténeti vázlatot is tartalmazza. Meggyőződésünk szerint nem lehet véletlen, hogy Krmann éppen ezt a címet választotta Dadant elparentáló gyászbeszédéhez, ismernie kellett ezt a kolozsvári nyomdában megjelent művet, sőt az lehetett a mintája. Pápai Páriz Ferenc művének címében ugyanarra a textusra utal (Jel 3,5), amelyre később Krmann is. Egyik is, másik is egy nyomdász halála alkalmából íródott.⁴⁵ A kettő tartalmában számos párhuzamosságot, azonosságot találunk, kezdve az egyiptomi hieroglifák fölelmegetésétől a könyvnyomtatás első nagy alakjainak nevéig, majd a kor leghíresebb németalföldi nyomdászainak felsorolásáig. Pápai Páriz azonban a magyarországi könyvnyomtatás kiemelkedő személyeit, színhelyeit is néven nevezi, így Vizsolyt, a kolozsvári Heltai-nyomdat, Váradot és végül a sokféle erény-nyelv és tudással felékesített Tótfalusit. Költeményének utolsó versszakai

ÉLETNEK KÖNYVE.

Mellybe bératott példás emlékezetre
méltó Neve,

A' NEMZETES, TISZTELETES, TUDOS,

M. T. ÖTFALUSI
KIS MIKLÓS
URAMNAK:

KI, minekutánna Hazájában tisztességes
jámbor Szüléitől ISTENnek szentel-
tett vólna, elsőben-is a' N. Bányai Oskolá-
ban a) olly fundámentomat veté; mellyre
A Tízte

a) Nagy Bányán, az ott való Tanátsnak vigyázása
alatt, a' Réformáció kezdetétől fogva, lépen
virágzó Oskola vólt. Igazgatta azt 1547-dik
Éft.

In Nomine IESU!

KRMANN DANIEL

To jest

Reč z Zgemenj S. Jana. Kap: 3 v. 5.

w Bohřebnym Bazani/
nad vrozelenim w zboznenim
a v telenim.

Manem, Janem Sadarem/
Miffionjem/ a Obywatelem žilinskym/ tež žněh

čitatelem chwalebajm/ když dořonaw w Pa-
nu žiwot swy/ des 16. Julij, mezy 2. a 3. hod:
následugicého dne 27. konjto w Nebeli X.

po S. Trojicy/ w přítomnosti nneho
Wzaccneho shromajdenj Lidj I S.

Sicepanskemu Kofteiu/ z přibytks

geho vrozenosti Dana Andreala

harbarešeho/ Cerkwe E.

wangeliste Inspectora &c.

zproważen byl.

otewřena a wyswęcena

od

Kněze **DANJELE KRMANNA**, Chr:

twe Ewangeliste žilinske Slowa Božeho

a Swacosti geho. Služebnika.

Wyciřćena w žilině/ řrže Wacława Krolopa/

w Impresy Dádanowške. nakladem

Dědich gegj.

közismertté lettek, hiszen Tótfalusi kolozsvári tumbájára is rávésték sorait. Az utókor azonban Pápai Páriz versét nem eredeti címén, az *Életnek könyve* címen ismeri, hanem ahogy Bod Péter közreadta ezt az időközben elveszett nyomtatványt: *Erdélyi Féniks*.

A zsolnai nyomda kiadványai rendkívül ritkák, szinte a felük egy vagy két példányban maradt fenn, és jó néhánynak a létezéséről csak korabeli említésből tudunk. Abban a helyzetben vagyunk, hogy a trencsényi nyomdász végrendeletében nemcsak az akkoriban nyomtatott és raktáron lévő könyveit, hanem azok példányszámát is megjelölte: 300–400–500 példányban, Lewis Bayly *Praxis pietatis* című kegyességi munkájának Comeniustól származó cseh fordításából viszont 800 példány készült.⁴⁶ Mára a hat sorolt nyomtatvány közül csak ebből az utóbbiból maradt fenn példány, a többiről csak Vokál végrendeletének köszönhetően tudunk.⁴⁷ Ugyanezt a példányszámot feltételezhetjük az exuláns nyomda zsolnai korszakában is, és különös szerencsének tarthatjuk, hogy az üstökösről szóló traktátusból az egész világon két példány fennmaradt.⁴⁸

*Zsolna:
egy különleges nyomdahely*

- 1 A Confessio Bohemica elfogadása (1575) után II. Rudolf védelmet nyújtott ennek a huszitizmusban gyökerező protestáns vallási irányzatnak, a fehérhegyi csatavesztés után azonban üldöztetés vagy önkéntes száműzetés várt a testvériség vallási vezetőire és a hívekre is. Nagy számban menekültek német földre vagy Felső-Magyarországra, ahol az exulánsokat protestáns főurak és az erdélyi fejedelmek is pártfogásukba vették. Lásd még jelen tanulmány 2. és 3. jegyzetét.

- 2 JANA KURUCÁROVÁ, *Českí exulanti v Žiline a okolí = Žilinská knižtlačiareň rodiny Dadanovcov*, Zborník z odborného seminára vydaný pri príležitosti 350. výročia narodenia Jána Dadana ml., Žilina, Krajská knižnica v Žiline, 2012, 15–24.
- 3 PAPP Ingrid, *Cseh exulánsok a felső-magyarországi városokban = Kultúrjav: Írásbeliség és szóbeliség irodalma – újrahasznosítva: Fiatalok Konferenciája 2014*, szerk. BARTÓK Zsófia Ágnes, FAJT Anita, GÖRÖG Dániel, MARÓTHY Szilvia, Bp., reciti, 2015 (Arianna Könyvek, 9), 137–143; DIENES Dénes, *I. Rákóczi György és a csehmorva atyafiak = Művelődésünk múltjából*, szerk. CSORBA Csaba, FÖLDY Ferenc, KÖDÖBÖCZ József, Sárospatak, Magyar Comenius Társaság, 1999 (Bibliotheca Comeniana, 8), 4.
- 4 Knihopis, 315.
- 5 KURUCÁROVÁ, i. m., 16.
- 6 PAPP Ingrid, *Egy felső-magyarországi könyvműhely szerepe a 17. századi lutheránus reprezentációban = Egyház és reprezentáció a régi Magyarországon*, szerk. BÁTHORY Orsolya, KÓNYA Franciska, Bp., MTA–PPKE Barokk Irodalom és Lelkiség Kutatócsoport, 2016 (Pázmány Irodalmi Műhely: Lelkiségtörténeti Tanulmányok, 12), 315–323.
- 7 GULYÁS Pál, *A trencsén-zsolnai könyvnyomda*, Magyar Könyvszemle, 67(1943), 118–123.
- 8 BOŽENA SOBOLOVÁ, *Dadanovská exultanská tlačiareň v Žiline = Žilinská knižtlačiareň rodiny Dadanovcov*. Zborník z odborného seminára vydaný pri príležitosti 350. výročia narodenia Jána Dadana ml., Žilina, Krajská knižnica v Žiline, 2012, 50–54.
- 9 NATAŠA LAJDOVÁ, BOŽENA SOBOLOVÁ, IVANA JANČULOVÁ, *Hospodárske, kultúrne a politické pomery na Slovensku v období pred príchodom a českých a moravských tlačiarov na Slovensko. Žilina v 17. storočí, podmienky pre založenie a činnosť tlačiarne – Tlačiarne na Slovensku do konca 18. storočia Dadanovci a tlačiarne na Slovensku v literatúre = Žilinská knižtlačiareň rodiny Dadanovcov*. Zborník z odborného seminára vydaný pri príležitosti 350. výročia narodenia Jána Dadana ml., Žilina, Krajská knižnica v Žiline, 2012, 4–14.
- 10 PETER ŠTANSKÝ, *Dadanovská knižtlačiareň a knižtlačiarne v Žiline do roku 1948 = Žilinská knižtlačiareň rodiny Dadanovcov: Zborník z odborného seminára vydaný pri príležitosti 350. výročia narodenia Jána Dadana ml.*, Žilina, Krajská knižnica v Žiline, 2012, 41–64. Az 52. lapon az egykori Dadan-ház látható (1989-es felvétel).
- 11 STANSKY, i. m. – A ház előző tulajdonosa Andreas Harhovsky, az evangélikus egyház elöljárója volt. Neve a *Kniha Životá*ban is előfordul: Krmann mint Dadan patrónusát említi.
- 12 KURUCÁROVÁ, i. m., 15–24.
- 13 PAPP, *Cseh exulánsok*, i. m., 137–143.

- 14 Az első kiadás nyomtatási évét valószínűleg 1637 és 1641 közé tehetjük, példánya azonban nem maradt fenn, lásd RMNY 1793. – A második trencsényi kiadás (kézírásos címlapja szerint) 1645-ben jelent meg: RMNY 2116.
- 15 FARKAS Gábor Farkas, *Pozorovania kométy z roku 1680 v Karpatskej kotline v dokumentoch a záznamoch*, Knížnica, 16(2015), č. 2, 35–38.
- 16 *Die Wieder-Erscheinung der ungewöhnlich-grossen Stern-Ruthe verstehe Des Neuen Cometen, im Monat December des 1680sten und folgens im Januario des 1681sten Jahres. Nebst denen Seltenheiten oder so genandten Wunderzeichen in der Lufft welche sich hie und da sehen lassen ... ans Licht gestellet*, Berolini, impensis Ruperti Völckern bibliopol., 1681.
- 17 ČAPLOVIČ, 2533.
- 18 ČAPLOVIČ, 2535, RMK II. 1515a.
- 19 Gabriela ŽIBRITOVÁ, *Žilinská tlačiarenň a Tractatus cometographicus*, Knížnica, 16(2015), č. 2, 39–41.
- 20 W Žiline 1681, u Alžbety Dádanky (RMK II. 1498).
- 21 A 26 S 89 schwabacher típus naptárjelei ezek. Ez a schwabacher típus Trencsényben még nem volt meg, hanem a zsolnai gyarapodás része. Ennek ellenére 1681-ben már meglehetősen kopottak voltak az apró jelek, némelyike alig felismerhető.
- 22 A betűtípus reprodukcióját lásd V. ECSEDY Judit, *A régi magyarországi nyomdák betűi és díszei XVII. század, 1. köt.: Nyugat- és Észak-Magyarországi nyomdák*, Bp., Balassi–OSZK, 2010 (Hungaria typographica, 2), (a továbbiakban: *Hung. typ. 2*), 533.
- 23 Az exuláns nyomda felszerelését részletesen, reprodukciókkal lásd *Hung. typ. 2*, 68–71, 144–156, 471–537.
- 24 *Hung. typ. 2*, Zsolna IV. 43. dísz.
- 25 *Hung. typ. 2*, Zsolna IV. 34. dísz (18x122 mm).
- 26 RMK II. 1577.
- 27 *Hung. typ. 2*, Zsolna VI. 8. iniciálé (19x19 mm).
- 28 Petr VOIT, *Encyklopedie knihy*, Praha, Libri, 2006, 998.
- 29 HOLL Béla, *Ferenczffy Lőrinc: egy magyar könyvkiadó a XVII. század első felében*. Bp., Akadémiai, 1979.
- 30 VOIT, *i. m.*, 998.
- 31 Lucas OSIANDER, *Postylla totiž krátčj weykladi na Ewangelia*. Wytisštěno w Starém Městě Pražském, v Giřjka J. Dačického, 1589. – A megvizsgált példány Praha, Národní knihovna ČR, 65 E 1928 = Knihopis, K 6662.
- 32 VOIT, *i. m.*, 195.

- 33 Lucas OSIANDER, *Biblj malá*, Praha, wytisštená w starem Městě Pražském v Jana Otthmara [1599]. – Lelőhelye: Praha, Národní knihovna ČR 54 B 108 = Knihopis, K 666, lásd még VOIT, *i. m.*, 195–196.
- 34 *Hung. typ. 2*, Zsolna I/37–117. illusztrációk.
- 35 Jiřík JOANNIDES, *Dwogji spis wćiněny*, w Žilině, v Jana Dadana, 1667 (RMNY 3398).
- 36 RMK II. 1094 (1666) = RMNY 3332.
- 37 *Hung. typ. 2*, I/169. illusztráció.
- 38 Krmann Dániel evangélikus szuperintendens (1663–1740), II. Rákóczi Ferenc fejedelem híve. Előbb Miaván lelkész, majd a protestánsok üldöztetése miatt száműzetésben töltött több mint egy évtizedet. A vallási toleranciát hirdető szécsényi országgyűlést követően 1704-ben hazatért, meghívták Zsolnára lelkésznek, majd 1706-tól a bicsei egyházkerület szuperintendense lett. A Rákóczi-szabadságharc után katolikus főurak vádjai alapján börtönbüntetésre ítélték, a pozsonyi börtönben halt meg 1740-ben. Életrajzát lásd ZSILINSZKY Mihály, *Kermann [Krmann] Dániel evangélikus püspök élete és művei 1663–1740*, Bp., Kókai Lajos, 1899.
- 39 RMK II. 2224.
- 40 GULYÁS, *i. m.*, 118–123.
- 41 Jel 3,5.
- 42 PAPP, *Egy felső-magyarországi, i. m.*, 317–318.
- 43 Matous KONEČNY, *Kazatel domovní*, Králové Hradcy nad Labem, Martin Kleinwechter, 1618 = Knihopis K 4278.
- 44 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Életnek könyve, melybe bé-iratott példás emlékezetre méltó neve a nemzetes, tiszteletes, Tudos M. Tótfalusi Kis Miklós uramnak*, Kolozsvár, [s. n.], 1702. Ez a kiadása nem maradt fenn, de Bod Péter újra kiadta jegyzetekkel: *Erdélyi Féniks* [Nagyenyed], 1767, RMK I. 1653. Előszavában Bod Péter megemlíti, hogy Pápai Páriznak ezek a versei mind kézírásban, mind nyomtatásban kezében voltak.
- 45 Papp Ingrid a Dadan halálára írt gyászbeszédet a Tótfalusi Kis Miklós halálára Csepregi Turkovics Mihály és mások által írt gyászbeszédekkel veti össze. Lásd PAPP, *Egy felső-magyarországi, i. m.*, 320–323.
- 46 RMNY 1906; lásd még RMNY 1792, 1793, 1805, 1808, 1811 tétéleket.
- 47 Josef MACŮREK, *České země a Slovensko (1620–1750)*, Brno, Universita J.E. Purkyně, 1969, 163.
- 48 Egy végén csonka példány az MTA Könyvtárában a Ráth 813 jelzeten, és egy teljes példány Londonban a British Libraryben az RB.23a.24.198 jelzeten.